

Л. М. МАЗАН. ДІЯ ЗАКОНІВ ТА ІНШИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У ЧАСІ В СТАРОДАВНІЙ РИМСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Розкриваються особливості дії в часі нормативно-правових актів Стародавньої Римської держави, що стали першоосновою сучасних принципів дії нормативно-правових актів у часі.

Ключові слова: *нормативно-правовий акт, закон, дія закону на майбутній час.*

Раскрываются особенности действия во времени нормативно-правовых актов древнего Римского государства, ставшие первоосновой современных принципов действия нормативно-правовых актов во времени.

Ключевые слова: *нормативно-правовой акт, закон, действие закона на будущее время.*

The article describes the features of the action in time of normative-legal acts of the Ancient Roman Empire, which became the primary basis of modern principles action of the normative-legal acts in time.

Key words: *the normative-legal act, the law, the law applies to the future.*

Нормативно-правовий акт – офіційний документ, прийнятий уповноваженими суб'єктами правотворчості, що встановлює, змінює, припиняє чи конкретизує правові норми, містить розпорядження загального характеру й постійної дії, розрахований на багаторазове застосування та приймається з метою регулювання суспільних відносин. Встановлення меж його дії є необхідною умовою забезпечення правомірності використання і застосування приписів, що містяться в самому акті. Дія нормативно-правового акта – це формальна можливість його здійснення у відповідному часовому параметрі, просторі та поширення на певне коло осіб. Навіть коли час дії нормативно-правового акта не обмежений, це не означає, що він не залежить від нього, оскільки факти, до яких застосовується нормативно-правовий акт, відбуваються завжди у визначений час.

В часі також діють норми моралі, звичаї та інші норми, проте, зазвичай для них практично не можливо встановити часові межі. Тому проблема вибору між старим та новим звичаєм практично не існувала, а теоретично вирішенню не підлягає. У свою чергу проблема вибору між старим і новим законом, чи іншим нормативно-правовим актом, виданим державою, має велике практичне і теоретичне значення. Для закону ми можемо визначити його початкову і кінцеву межі дії в часі, хоч це і не завжди буває простим завданням.

Проблема дослідження дії нормативно-правових актів в часі актуальна і в умовах сьогодення, оскільки нормативно-правові акти застосовуються до відносин, що мають місце в період від введення їх в дію до втрати ними сили. Для того, щоб зрозуміти будь яку проблему, не лише правову, необхідно починати з її «коріння», з зародження самої ідеї, вивчення поступового її розвитку від самого початку до теперішнього часу.

Вивчення історії розвитку інституту дії нормативно-правових актів в часі має суттєве значення для розуміння багатьох теоретичних і практичних питань, що виникають при реалізації норм права. Формування правових систем багатьох

сучасних країн світу тісно пов'язано з впливом західної традиції права. Створення часової теорії дії нормативно-правових актів в часі в західній правовій системі відноситься до періоду існування Римської імперії.

Система нормативно-правових актів постійно перебуває на стадії еволюційного розвитку. Це ж стосується й проблеми дії нормативно-правових актів в часі, яка має історичні витoki ще з Стародавнього Риму. Ще тоді виник принцип зворотної дії закону в часі, який став похідним напрямом розвитку проблематики дії закону в часі. Занурюючись в Античність можна знайти зародки всіх сучасних теорій, які слугували та продовжують слугувати основою та першоджерелами дослідження та творення правових явищ, принципів, норм, юридичних фактів та самого права. Перша згадка про дію закону в часі міститься в промовах Марка Тулія Цицерона: *Lex prospicit, non respicit* – закон дивиться вперед, а не назад; закон не має зворотної сили¹. Однак, у відповідності з існуючими тоді поглядами на право, як на процес новий, закон не підлягав застосуванню до завершених справ, але застосовувався до всіх справ, що знаходились в провадженні, незалежно від часу виникнення відносин, які вирішуються. Практично це означало, що в багатьох випадках мала місце зворотна дія закону².

Головними різновидами законів, тобто актів, що мали найвищу юридичну силу були: 1) постанови народних зборів; 2) сенатус-консульти; 3) конституції імператорів.

Сама рання теоретична розробка питання дії законів у часі належить середньовічним юристам, які зробили центром свого дослідження закон. Певна річ, вони розуміли, що принцип незворотності закону не можна залишати поза увагою та відводити йому незначне місце в контексті правових вчень, оскільки в такому вигляді він може виключати розвиток права.

Водночас, дія законів та інших нормативно-правових актів в часі, в період Римської імперії, як предмет наукового пізнання, науковцями досліджувалась лише поверхово, в основному в контексті розкриття публічно-правового порядку в Стародавньому Римі.

Ми спробуємо дослідити зародження та розвиток концептуальних засад дії нормативно-правових актів в часі, занурюючись в історію римського права, яке, на сьогоднішній день, є основою розуміння багатьох галузей права, підґрунтям становлення юридичної термінології і юридичного мислення та являє собою основу сучасних загальнолюдських принципів права.

Як зазначає О.А. Омельченко, в римському праві законом вважалось спеціальне і конкретне в правовому відношенні вираження суверенної волі римського народу, реалізоване через сформовані державні постанови³. Постанови (законопроекти) виносилися на обговорення народних зборів магістратами. Видання закону обов'язково повинно було здійснюватись у відомому порядку. Ініціатива закону походить завжди від якого-небудь магістрата; приватна особа не мала права виносити законопроект на народне зібрання. Проект закону повинен бути його ініціатором – магістратом – оприлюднений, тобто виставлений на форумі, в крайньому випадку за *trinundinum* (тобто за 24 дні) до дня того народного зібрання, коли він буде голосуватися. Протягом цього *trinundinum* проект уже не може бути змінений. В проміжку магістрат може збирати *contiones* з метою ознайомлення народу з проектом і для того, щоб налаштувати думку громадян на його користь⁴.

Після оголошення законопроекту відбувалось відкрите голосування. Тексти прийнятих законів вирізались на дерев'яних чи металевих дошках і виставлялись

на прилюдний огляд. Закони отримували імена тих державних діячів, по ініціативі яких вони були прийняті⁵. Всі законопроекти, що виносились на обговорення народних зборів магістратами, після прийняття народом належало ратифікувати чи погодити в сенаті. Таким чином, сенат керував народними зборами і контролював їх.

В цілому закон виражав обов'язкову юридично зобов'язуючу волю, що мала передумови та була прив'язана до конкретної дати і конкретних обставин. Разом з тим, були вироблені певні принципи сприйняття дії закону.

Зокрема, для визнання правового припису в якості закону необхідно було, щоб він походив від маючого відповідні повноваження органу, тобто так чи інакше втілював весь римський народ і щоб він був належним чином оприлюднений: таємний правовий акт не міг мати верховної юридичної сили⁶. Ця процедура самим безпосереднім чином впливає на набрання законом чинності.

Аналізуючи порядок вступу закону в дію О.А. Омельченко зауважує, що закон вважався набравшим чинності з моменту його формального оприлюднення або з закінченням часу, достатнього для ознайомлення з його змістом на всій території, для якої він призначений (в історичних умовах не лише давнини, але і навіть нового часу, аж до настання ери засобів електронного зв'язку, склались навіть конкретні терміни, прив'язані до географічних і територіальних характеристик: наприклад, на відстані 100 миль закон вважався таким, що вступив в дію на наступний день після опублікування, в 200 миль – через 2 дні і т.д.; оголошення закону, що набрав чинності з моменту затвердження або підписання розглядалося, як нонсенс або спрямування крайнього деспотизму)⁷.

На відміну від зазначеного, І.А. Покровський стверджує, що прийнятий таким порядком закон ставав уже *eo ipso jussus populi* «наказ народу» і тієї ж миті вступав в дію; будь-якого опублікування не потребував, але зазвичай він записувався на дерев'яній чи мідній дошці і виставлявся на форум, що технічно мало назву *legem figere*, поверх цього, копія закону здавалась на збереження в архів⁸.

Як слушно зазначила В.Б. Романовська, закон повинен був містити обов'язкові елементи: 1) вступ чи показник обставин видання; 2) текст, який міг розділятися на підпункти та ін.; 3) *sanctio*, де ухвалювались наслідки порушення закону і відповідальність порушників. Прийматися закон міг тільки повністю або так само повністю відхилитися, часткові зміни в законі, не внесені самим магістром, римська практика не допускала⁹.

Закон мав необмежений термін дії, не могло бути закону з точно визначеним терміном припинення його дії. Більше того, римське право не передбачало можливості власне юридичного скасування закону, можна було прийняти змістовно нову законну постанову по тому ж питанню або у відношенні до тієї ж особи, але один раз повноважне (правочинне) вираження волі народу сумніву не підлягало. Попередній закон в будь-якому випадку мав прерогативу (в цьому також була особливість римського публічно-правового порядку). Закон припиняв свою дію або з юридичним видозміненням норм з того ж питання шляхом нового закону, або з фактичним припиненням своєї дії; в зв'язку зі зміною обставин, з припиненням причин, що породили закон: *cessante ratione legis, cessat et ipsa lex*¹⁰.

До кінця Республіканського періоду законотворча функція народних зборів перестала функціонувати. Вона не знищується яким-небудь певним законом, але замирає сама собою¹¹. Проте ми можемо зробити висновки, що саме в цей період часу зародилися основні засади дії закону в часі, що стали першоосновою зако-

номірностей та принципів дії нормативно-правових актів в часі в правових системах багатьох сучасних країнах світу.

В Класичний період розвитку римського права провідне місце серед законодавчих актів займають едикти магістратів (акти виконавчої, адміністративної влади), зокрема преторські едикти, едикти едилів, провінціальні едикти. Цікавим є те, що перші розпорядження магістратів видавалися усно, а в подальшому вже писались на дошках та виставлялися на форумі і таким чином оприлюднювалися.

У свою чергу, І.Б. Новицький зазначає, що формально едикт був обов'язковим тільки для того магістрата, яким він був виданий і відповідно тільки на той рік, протягом якого магістрат знаходився при владі (звідси назва едикту *lex annua* – закон на рік). Проте, ті пункти едикту, які виявлялися вдалим вираженням інтересів пануючого класу, повторювалися в едикті новообраного магістрата і здобували стійке значення (частина едикту даного магістрата, що переходила в едикти його спадкоємців, називається *edic-tum tralaticium*)¹².

Цікавим є те, що претори, чи інші магістрати, які видавали закони, не мали права відмінити закон (кривитське право) і не могли навіть позбавити наданих законом прав, навіть в тих випадках, коли дія старого кривитського закону була несправедливою. Проте преторам були надані так звані адміністративні повноваження, які дозволяли їм, для окремого випадку, призупинити дію закону, зупинити, зробити недійсним закон у даній момент.

На підставі цього, правознавець приходить до висновку, що джерело і пояснення цього суперечливого положення потрібно шукати в особливостях римського державного права: закон не може походити від магістратів, закон виражає волю народу; магістрат же в силу належної йому особливої влади керує діяльністю суду і в цьому порядку дає судовий захист новим суспільним відносинам, що потребують захисту і заслуговують на нього¹³.

На основі вищезазначеного, можна зробити висновок, що претори та магістрати, не маючи законодавчої влади, в порядку керівництва судовою діяльністю, створювали нові норми та інститути права, витісняючи старі.

Після остаточного закріплення імператорської влади, вищу силу закону мали одноосібні розпорядження імператора, що носили загальну назву «конституції», які діяли на всій території держави та поділялися на: едикти – загальні розпорядження, звернення до населення (термін, що зберігся з республіканських часів); рескрипти – розпорядження по окремих справах (відповіді на порушені перед імператором клопотання); мандати – інструкції, що давалися імператором чиновникам; декрети – рішення по спірних справах, що надходили на розгляд імператора.

Юридична сила дії різновидів вказаних конституцій спочатку була різною. Едикти і мандати розглядались в світлі прерогатив імператора, як одного з вищих магістратів; тому дані акти включались в сферу норм преторського права і формально втрачали силу у випадку смерті імператора, який їх видав. Рескрипти і декрети кваліфікувались, як акти тлумачення діючих законів і тому не втрачали юридичної сили внаслідок зміни імператора¹⁴.

Проте з часом відмінності в силі імператорських конституцій урегулювались, культура римського права досягла особливого розквіту та виникла потреба в об'єднанні й систематизації правових норм. Врешті, це потягло за собою уніфікацію та кодифікацію всіх імператорських актів.

В юридичній літературі відмічається позиція А.Х.М. Джонса, який переконаний, що в період абсолютної монархії ні на Заході, ні на Сході Римської імперії

законів до кінця не дотримувались. Вчений пов'язує це з тим, що конституції, видані одним імператором, зазвичай публікувались тільки в частині його імперії. Після Кодексу Феодосія (438 р.), який став дійсним як для Сходу так і Заходу, був виданий указ, за яким західні закони не вважались дійсними на Сході до тих пір, поки вони не були офіційно направлені східному уряду і оприлюднені ним. Те ж саме стосувалось і східних законів на Заході¹⁵.

У період пізньої Римської імперії Феодосій I в Конституції 393 року встановлює принцип незворотності кримінальних законів. Потім з'являється відома «феодосіанська норма», названа по імені імператора Феодосія II (440 р.), яка вказує, що будь який закон діє лише на майбутній час, якщо тільки законодавець прямо не надав йому зворотної сили¹⁶.

Кодекс Феодосія II, який був першим офіційним зібранням законів Римської імперії та залишився основним джерелом пізнання римського права, пронизаний духом темпоральної дії закону в часі.

Яскравий приклад дії закону лише вперед викристалізовується в Книзі IV (12, 4–6 жовтня 331 р., імператор Костянтин), Книзі VII (18, 7–12 липня 383 р., імператор Граціан, Валентиніан I Валент вікарію Понтійського діоцеза Костянтину) Кодексу Феодосія II¹⁷. В положеннях якого робиться акцент на настанні наслідків, що тягнуть за собою порушення норми закону саме з моменту видання, опублікування останнього.

Підтверджуючи наведену нами вище точку зору, слід відмітити й інший приклад негайної дії закону в часі та незворотності дії закону. Зокрема, в новелах Майоріана, які не ввійшли до Кодексу Феодосія II (458 р.) зазначалось: «І так, як всюди є протидія хитроціт тих, які не бажать бути там, де народжені, кожен, хто під іменем клірика цієї релігії піде з куріалів міської громади, чи можливо корпоратів, попереднім законом встановлено, якщо буде виявлений такий, що наближається до дияконату, нехай без зволікання повертається до місця свого походження. Однак, якщо до часу видання цього закону він уже став дияконом, пресвітером або єпископом, навіть якщо до цього він був прикріплений до яких-небудь обов'язків або ніс повинності, нехай знає, що нічого з свого патрімонія не повинен відчувувати»¹⁸.

Наведений приклад новели, з характерною нормою закону періоду життя громадян стародавньої Римської держави, надає громадянину впевненості, в тому, що його дії спричинять за собою відповідні наслідки і, що навпаки ніяких інших наслідків для нього не настане. Таким чином, ми маємо перед собою норму, що визначає зміст правила про незворотність дії закону в часі, надає йому безумовну силу, виражає у вимогах недоторканності законом набутих прав.

Варто наголосити, що положення «феодосіанської норми» ввійшли і в Кодекс Юстиніана «*Corpus juris civilis*», відомого також під назвою «Зведення Юстиніана» чи «Кодифікація Юстиніана», складеного в 529–534 роках.

Виходячи з логіки окресленого вище, в законодавстві Римської імперії прослідковується пряма (безпосередня) дія закону. Вказані конституції, новели є яскравим прикладом негайної дії закону в часі, тобто новий закон поширюється на відносини, які виникли з моменту набуття ним чинності. Цей постулат і на сьогоднішній день є основним принципом вступу закону в дію, та, як зауважує О.В. Пушняк, є одним з загальноновизнаних і найважливіших атрибутивних проявів часових параметрів нормативно-правових актів та їх приписів¹⁹.

Однак, як загальний початок було наявне і допущення за законами зворотних

сили і дії. Це було пов'язано з тим, що закон повинен був регулювати те, що і в майбутньому буде подібно теперішньому, що він може не тільки забороняти на майбутнє, а й відміняти в минулому²⁰.

В конституція Юстиніана I про складання дигестів, про їхнє оприлюднення і затвердження містилась норма, яка проголошувала, що коли закон що-небудь вибачає у минулому, він забороняє це на майбутнє» (Ульпіан)²¹.

Дія закону на минуле могла бути передбачена самим законодавцем, особливо якщо акт був розрахований на регулювання триваючих правовідносин. Механічно під зворотну силу закону підпадали всі норми судово-процесуальних властивостей: всі справи і спори, викликані давніми правовідносинами, вирішувались за правилами заново встановленими²².

Приміром, як аргумент, можна розглянути Новелу XXVII (17 червня 449 р.) Валентиніана III, про тридцятирічний термін давності, який слід враховувати у всіх випадках²³, в якій авторитетом священного припису припинялись судові справи, які велися на основі законів скасованих новою санкцією і не були закінчені.

Узагальнюючи розглянуті вище приклади, можна зробити висновок про те, що загальноприйняте правило «закон зворотної сили не має» (*lex ad gratiam non valet*) має витоки ще з Давньоримської держави. Це правило, маючи гуманістичну спрямованість, надає впевненості громадянам у майбутньому, слугує свого роду регулятором стабільних відносин у суспільстві та за багатовікову історію розвитку права отримало назву *правової аксіоми*.

Варто зауважити, що згаданий вище принцип, властивий формі права, на сьогоднішній день визнано всіма розвинутими правовими системами та конституційно закріплено більшістю країн світу.

Аналізуючи сучасне чинне законодавство, ми маємо підстави стверджувати, що межі дії нормативно-правових актів в часі, принципи вступу закону в дію та зворотна дія закону, що закріплені в нормах законодавства багатьох розвинених країн світу, історично виникли та початково розвивалась в Римській імперії.

В історії людства є вічні цінності, що являють собою надбання певної цивілізації та адресовані майбутнім поколінням для того щоб враховувати історичний досвід, не припускатися помилок. Ми переконані, що всебічне осмислення проблеми дії нормативно-правових актів в часі на сучасному етапі неможливе без виокремлення та вивчення історичних витоків досліджуваної проблематики. Як відомо, ми звертаємося до минулого, щоб воно пояснило нам теперішнє і вказало шлях у майбутнє.

1. Цицерон *Марк Тулій*. Полное собрание речей в русском переводе / Под ред. Ф.Ф. Зелинского. В 2 т. – Т. 1. [Речи 1-24]. 81-63 гг. до Р.Х. – СПб.: Изд. А.Я. Либермана, 1901. – С. 155. 2. *Тилле А.А.* Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и пространстве. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 5. 3. *Омельченко О.А.* Римское право. – М.: ТОН – Остожье, 2000. – С. 47. 4. *Римське право* в університеті Святого Володимира: У 2 кн. / [за ред. док. юр. наук, професора І.С. Гриценка] – К.: Либідь, 2010. – С. 448. 5. *Кучма В.В.* Государство и право Древнего мира и средних Веков. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. – С. 137. 6. *Романовская В.Б., Э.Б. Курзенин.* Основы римского частного права. – Новгород, 2000. – С. 13. 7. *Омельченко О.А.* – Цит. праця. – С. 51. 8. *Покровский И.А.* История римского права. – М.: Статут, 2004. – С.161. 9. *Романовская В.Б., Э.Б. Курзенин.* – Цит. праця. – С. 14. 10. *Омельченко О.А.* – Цит. праця. – С. 51. 11. *Римське право* в університеті Святого Володимира. – С. 455. 12. *Новицкий И.Б.* Римское право. – М.:

Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Центр общественных наук. Ассоциация «Гуманитарное знание», «ТЕИС», 2002. – С. 23. **13.** *Новицкий И.Б.* Цит. праця. – С. 24. **14.** *Кучма В.В.* Цит. праця. – С. 177. **15.** *Джонс А.Х.М.* Гибель античного мира; [пер. Т.В. Горяиновой]. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997. – С. 253. **16.** *Тилле А.А.* Цит. праця. – С. 6. **17.** *Коптев А.В.* Кодекс Феодосия о колонах. Древнее право: Сб. Моск. гос. ун-т им. Ломоносова. Юрид. факт и др. – М., 1996. – С. 262-312. **18.** *Кодекс Феодосия и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колонах, сельских рабах и вольноотпущенниках* [перевод А.В. Коптева сделан по изданию: *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmonianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes.* Ed. Th. Mommsen et. P. Meyer. Berolini]. – 1905. – Vol. 1 – 11. [Электронный ресурс] // Библиотека источников римского права от А.В. Коптева. – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm>. **19.** *Лушняк О.В.* Негайна дія нормативно-правових актів у часі // Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. – 2005. – Вип. 73. – С. 10-16. **20.** *Омельченко О.А.* Цит. праця. – С. 51. **21.** *Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана.* – М.: Зерцало, 1997. – С. 167. **22.** *Омельченко О.А.* Цит. праця. – С. 51. **23.** *Кодекс Феодосия и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колонах, сельских рабах и вольноотпущенниках.*